

Діброва В. А.,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри іноземної філології та перекладу

Київського національного університету культури і мистецтв

КОГНІТИВНА ПРИРОДА ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЯК ЗДАТНІСТЬ МИСЛЕННЯ ЛЮДИНИ ВИРАЖАТИ СТАВЛЕННЯ ДО ДІЙСНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена розгляду когнітивної природи заперечення, яка створює передумови для конкретизації її змісту з використанням різних структур категоризації інформації.

Ключові слова: модальність, фрейм, оцінне судження, здатність мислення, категорія «заперечення».

Постановка проблеми. Заперечення як одна з форм мислення людини, що засвідчує високий рівень роботи її свідомості в осягненні явищ буття, є однією з найважливіших мовних категорій, без використання засобів якої сьогодні неможливо уявити повноцінне людське спілкування будь-якою мовою.

Отже, мета статті полягає в становленні онтологічного значення й функціональної активності категорії «заперечення», яка виражається в системах усіх природних мов, дає дослідникам підстави зарахувати заперечення до *мовних універсалій* (Л. Бархударов, В. Бондаренко, А. Вежицька, О. Есперсен, А. Паславська, В. Ярцева та ін.) як таких функціонально-семантичних утворень, що зумовлені, з одного боку, прагненням людини до диференціації (насамперед шляхом заперечення) явищ буття й відображенням цього процесу в мові, а з іншого – у різних ситуаціях спілкування мають національно-культурну специфіку.

Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

– визначити когнітивно-дискурсивні основи вивчення категорії «заперечення» в комунікативній лінгвістиці;

– проаналізувати когнітивні механізми фрейму «заперечення»;

Про важливість когнітивного підходу до вивчення заперечення свідчать найсучасніші наукові праці, де його природа як здатності мислення розглядається й в одній мові: українській (М. Баган, Л. Кардаш), англійській (В. Михайленко), французькій (О. Мокра, І. Музейник), іспанській (Ю. Підпригора) – і на матеріалі різноструктурних мов: германських, романських, слов'янських (А. Паславська). Проте зіставний вектор дослідження заперечення немає поки ще послідовної традиції в загальному мовознавстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Акумулятором філософського та логічного розуміння явища «заперечення» є мислення людини. Заперечні судження, відображаючи певний фрагмент відношень об'єктивного світу, є невід'ємною складовою сфери *когніції* людини, що пов'язана з процесами пізнання й феноменом знання як такого – в усіх аспектах його отримання, зберігання, переробки та передання. Відтак категорія «заперечення» якнайкраще втілює один із засадничих принципів когнітивної лінгвістики, який В. Гак образно охарактеризував так: усе йде від дійсності через думку в мову, і все від мови повертається через думку в дійсність. Когнітивна природа заперечення як здатність мислення людини, що дає змогу кваліфікувати його як мовну універсалію.

Виходячи з цієї тези, заперечення варто розглядати як результат мовно-мисленнєвої діяльності людини: заперечні висловлювання формуються як мовні форми об'єктивації суджень заперечного змісту.

Усвідомлення когнітивної природи заперечення створює передумови для конкретизації її змісту з використанням різних структур категоризації інформації, зокрема *фрейму*. Поняття фрейму (від англ. *frame* – «схема») було вперше використано американським психологом Ф. Барлеттом для номіналізації *стереотипних* уявлень, якими люди регулярно користуються під час вербалізації минулого (колективного та/чи індивідуального) досвіду.

З огляду на суб'єктивно-репрезентативну природу заперечення деякі мовознавці кваліфікують цю категорію як складову широкого поля *модальності*. Говорячи про модальність як про встановлюване мовцем відношення змісту висловлювання (його пропозитивної основи) до дійсності, лінгвісти наголошують на тому, що відношення до дійсності є результатом уявлення про неї саме мовця.

За допомогою термінолексми «модальність» (лат. *modus* – спосіб, відношення) позначається певний спосіб ставлення суб'єкта, який висловлюється, до предмета висловлювання. Свого часу німецький філософ І. Кант пропонував три види модальних суджень: *асерторичні* (ті, що констатують факти дійсності, але не виражають їхню незаперечну логічну необхідність), *проблематичні* (ті, які виражають можливість) і *аподиктичні* (ті, що виражають необхідний зв'язок між предметами) судження. Ці три види суджень не вичерпують усього розмаїття можливих відношень модальності. Наприклад, прохання, накази, команди, клятви також виражають певне ставлення мовця до предмета висловлювання, однак у традиційній логіці вони не знаходять собі місця. Зазначимо також, що не завжди можна визначити відмінності між дійсним і необхідним, оскільки іноді й випадковість набуває статусу дійсності. Тому протягом певного часу представники математичної логіки вважали, що модальність – це предмет скоріше психологічного, ніж суворо логічного вивчення.

У процесі розвитку мови Кантове вчення про три види модальних суджень трансформувалося в учення про три способи дієслова, яке твердо увійшло до реєстру сучасної граматики, хоча, як зазначав В. Виноградов, це його первинне логічне, філософське обґрунтування вже давно забуто.

На різних етапах розвитку лінгвістики поняття модальності то звужувалося до поняття способу, то розширювалося, зливаючись фактично з категоріями оцінювання й експресивності. Модальність розуміється як «оцінювання змісту мовцем з погляду реальності, можливості, вірогідності» [1], «ставлення мовця до змісту висловлювання, а також стосунок змісту висловлювання до об'єктивної дійсності», «стосунок змісту ви-

словлювання до дійсності й оцінювання цього стосунку з боку того, хто говорить», «ознака, яка вказує на здатність речення виражати спосіб включення змісту речення в контекст відображеної дійсності».

На сьогодні модальна логіка є досить розвинутою галуззю формальної логіки. На думку Р. Фейса, модальна логіка, або логіка модальностей, вивчає не тільки твердження й заперечення, а й так звані сильні та слабкі твердження й заперечення. До сильних належать твердження типу «Це необхідно істинне», «Це необхідно неправдиве»; до слабких – «Це можливо істинне», «Це можливо неправдиве». Логічні константи, аналогічні словам «необхідно», «можливо» тощо, називаються *модальностями*, або *модальними операторами*.

Включення заперечення до категорії модальності пояснюється тим, що модальність як категорія виражає різні види відношення висловлювання до дійсності, а також різні види суб'єктивної кваліфікації повідомлюваного як думку мовця на відношення висловлювання до дійсності [7].

Найбільш поширеною є концепція модальності, запропонована швейцарським ученим Ш. Баллі. Її сутність полягає в тому, що в будь-якому висловлюванні можна виділити основний зміст (диктум) і його модальну частину (модус), у якій виражається інтелектуальне, емоційне чи вольове судження мовця щодо відношення до диктума. При цьому модус визначається як активна дія, яка здійснюється мовцем над диктумом. Мовознавець розрізняє експліцитний та імпліцитний модуси.

Ідеї Ш. Баллі набули продовження в працях різних мовознавців, які зазвичай не бачають різниці між термінами «модальність» і «модус». Причина невизначеності рівнів (мови чи мовлення, мови і мовлення), на яких експлікується модальність, на нашу думку, відображається саме в тому, що поняття модальності втрачає чітко окреслені межі внаслідок отождошення з модусом. Тому ми поділяємо думку дослідників, котрі розрізняють *модус* як «комплекс таких суб'єктивних значень, що їх може й повинен висловити мовець, вступаючи в той чи інший вид спілкування і стаючи автором висловлень, побудованих за законами цієї мови».

Розвитком концепції Ш. Баллі стало виокремлення кількох типів модальності, яке ґрунтувалося на функціонально-семантичній диференціації модусів. Так, Т. Алісова розрізняє два типи модальності: комунікативну, за якою речення ділять на розповідні, питальні, спонукальні й опитивні; суб'єктивно-оцінну, що виражає оцінку мовця стосовно впевненості в достовірності повідомлюваного [2, с. 46].

Отже, доходимо необхідності чітко відмежувати поняття *модусу* як комплексу суб'єктивних значень, висловлених мовцем у ході комунікації; *модальності* як одиниці суб'єктивного семантико-синтаксичного спрямування, що передає стосунок його змісту до дійсності, і яким пов'язують витлумачення повідомлюваного як реального (лише констатованого мовцем) або як ірреального (можливого, бажаного, необхідного й под.), *способу* як суто морфологічної дієслівної категорії, що реалізує реально/ірреальну дію.

Питання, пов'язані з категорією модальності, належать до переліку тих суперечливих проблем мовознавства, які на кожному етапі розвитку лінгвістичної думки не лише не втрачають своєї актуальності, а, навпаки, набувають нових аспектів. Але складність вивчення модальності, на яку вказують усі її дослідники, значною мірою визначається вже тим фактом, що в цій категорії пов'язані такі ключові поняття комунікативного

процесу, як об'єктивна дійсність, висловлювання та його автор. На нашу думку, антиномія «мова – мовлення», зрештою, спричинила істотні розбіжності в трактуванні й розумінні категорії модальності загалом і суб'єктивної модальності зокрема. Іншим виявом неузгодженості досліджуваної категорії є належність самого терміна до найбільш контраверсійних у мовознавстві. Частково це спричиняється інтерференцією його значень із відповідниками із логіки, психології, філософії [6, с. 22].

Ураховуючи вищезазначене, уважаємо заперечення субкатегорією модальності, оскільки заперечення як субкатегорія модальності відображає ставлення мовця до повідомлюваного: за допомогою заперечної форми він спростовує істинність висловленого раніше або ймовірного судження. Модальний характер заперечення подано в концепції А. Вежицької, яка тлумачить заперечення як суб'єктивно-вольовий «модальний примітив», у межах якого категорія заперечення співвідноситься з ідеєю бажаності. Включення заперечення до модальних значень пов'язано з розумінням заперечення як суб'єктивного оцінювання змісту висловлювання або як нереальності існування чого-небудь. Згідно з В. Адмоні, категорія «заперечення» є однією з основних форм модальності поряд із категорією «ствердження». Автор розуміє заперечення як вираження нереальності відображуваних у реченні зв'язків і явищ дійсності [2, с. 47–70].

Ми пропонуємо розглядати модальність із двох позицій: 1) надання можливості вибору здійснити або не здійснити запропоновану дію партнерові з комунікації (сфера ввічливості) або 2) відсутності цього вибору, тобто «диктування умов» і в такий спосіб виражати свою згоду/незгоду.

Заперечення як підсистема протиставлення і спосіб подання буття є важливим елементом об'єктивної реальності – гетерогенним явищем, що відображає співвідношення мови та мислення.

Окрім того, категорія «заперечення» тісно пов'язана з *категорією «оцінка»*. Оцінка знаходиться в основі змістової структури заперечних висловлювань. Перш ніж заперечити, мовець реалізує негативну оцінку на основі «картини світу» аксіологічної шкали, своїх почуттів і переживань та використовує відповідні форми висловлювання. Заперечно-оцінні висловлювання передають суб'єктивне ставлення мовця до адресата в діапазоні негативної кваліфікації, тобто несхвалення. Одна з особливостей оцінки – її суб'єктивний характер. *Оцінне судження* – це суб'єктивний образ об'єктивної дійсності, оскільки об'єктивно існуюча інформація відображається у свідомості суб'єкта оцінки, співвідноситься з його власним уявленням про добре/погане й, отже, набуває суб'єктивної форми. Мовець здійснює негативну оцінку та визначає цінність об'єкта згідно зі своїми переконаннями, поглядами й соціальними установленнями. Заперечно-оцінні судження здійснюють певний вплив на учасників комунікації та вказують на характер спілкування.

Загальна заперечна оцінка – це оцінка комплексна, вона складається з кількох особистих оцінок. Сукупність часткових негативних оцінок більш різноманітна, аніж групи загальних оцінок. Це можна пояснити тим, що людина в негативному загальному намагається диференціювати негативне часткове, те специфічне, особливе, що викликає в неї дискомфорт [3]. Кожний аспект заперечного часткового висловлювання базується на одній із ознак об'єкта, негативно характеризуючи певні властивості, якості, стан чи дію адресата. Аспект заперечної оцінки визначається якостями й діями об'єкта, що викликають у мовця негативно-оцінне ставлення.

Показовим є той факт, що сама оцінка має назву *заперечної*, тобто містить ідею заперечення [4]. У мовних одиницях із заперечною оцінкою чи заперечною конотацією спостерігається дотримання принципу єдності та існування категорії твердження й заперечення ("affirmation and negation"). В одній мовній одиниці стверджується наявність будь-яких негативних якостей і відсутність позитивних властивостей із погляду стереотипного сприйняття картини світу та з погляду індивіда – адресанта й адресата.

Висновки. Мовні засоби вираження негативної оцінки висловлювання мають великий діапазон і характеризуються достатньою різноманітністю. Це пояснюється тим, що аномалії та відхилення від норми впливають на психологічний стан особистості й відображаються в мовленні учасників комунікативного акту. Як стверджує С. Вольф, різноманітність засобів вираження негативної оцінки зумовлена здатністю мови відрізняти заперечні властивості об'єкта більш детально, ніж позитивні, що сприймаються як норма [5].

Література:

1. Адмони В.Г. О модальности предложения / В.Г. Адмони // Ученые записки ЛГПИ им. А.И. Герцена. – Л., 1956. – Т. XXI. – 1956. – С. 47–70.
2. Алисова Т.Б. Введение в романскую филологию / Т.Б. Алисова, Т.А. Репина, М.А. Таривердиева. – М.: Высш. шк., 1982. – 343 с.
3. Бессонова О.Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивно-гендерні аспекти / О.Л. Бессонова. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – 362 с.

4. Бондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория / В.Н. Бондаренко. – М.: Наука, 1983. – 212 с.
5. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е.М. Вольф. – М.: Наука, 1985. – 228 с.
6. Ткачук В.М. Категорія суб'єктивної модальності / В.М. Ткачук. – Донецьк: Донецький національний університет, 2003. – 240 с.
7. Bach K. Linguistic communication and speech acts / K. Bach, R.M. Harnish. – Cambridge: Blackwell, 1980. – 320 p.

Диброва В. А. Когнитивная природа отрицания как способность мышления человека выражать отношение к действительности

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению когнитивной природы отрицания, которая создает предпосылки для конкретизации ее содержания с использованием разных структур категоризации информации.

Ключевые слова: модальность, фрейм, оценочное суждение, способность мышления, категория «отрицание».

Dibrova V. Cognitive nature of negation of human thinking as the ability to express attitude towards reality

Summary. This article deals with the cognitive nature of the negation, which creates prerequisites for the specificity of its content using a variety of structures categorizing information.

Key words: modality, frame, evaluative judgments, thinking ability, the category of negation.